עיון בגדר מצוות עשה שהזמן גרמא

אהרן רוזן

א. פתיחה

ב. גדר מצוות עשה שהזמן גרמא

ג. במצות הביכורים

ד. מצוות ספירת העומר.

ה. חובת האם במילת בנה

ו. טעם פטור מצוות עשה שהזמן גרמא

ז. שייכות הנשים במצות עשה שהזמן גרמא – הבדל בין התלמודים.

ח. סיכום

א. פתיחה

הפטור של הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמא מופיע לראשונה בפרק הראשון של מסכת קידושין, משנה ז. המשנה כותבת כך:

> כל מצות הבן על האב אנשים חייבין ונשים פטורות וכל מצות האב על הבן אחד אנשים ואחד נשים חייבין וכל מצות עשה שהזמן גרמה אנשים חייבין ונשים פטורות וכל מצות עשה שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין וכל מצות לא תעשה בין שהזמן גרמה בין שלא הזמן גרמה אחד אנשים ואחד נשים חייבין חוץ מבל תשחית ובל תקיף ובל תטמא למתים.

מאופן ניסוחה של המשנה "וכל מצות עשה שהזמן גרמה נשים פטורות" נשמע שפטור זה משמעותי ופוטר את הנשים מהרבה מצוות שקשורות לזמן. המשנה איננה מפרטת את המצות שנכללות בגדר "זמן גרמא". יתר על כן, הביטוי "מצות עשה שהזמן גרמה" כללי וכוונתו המדויקת מעורפלת.

הגמרא מסייעת לבאר את משמעות הביטוי "שהזמן גרמא" בכך שהיא מביאה ברייתא המפרטת את המצות "סוכה, ולולב, שופר, וציצית, ותפילין" כמצות עשה שהזמן גרמא אך לאחריה הגמרא קובעת ש"אין לומדים מן הכללות". כלומר, הברייתא איננה מפרטת את כל המצוות שיכללו בגדר "זמן גרמא" וישנן מצוות נוספות שנשים פטורות מהן[1]. א"כ עדיין אנו נדרשים לברר מהו הגדר של "מצות עשה שהזמן גרמא" ואילו סוגי מצוות יכללו בו.

במאמר זה נסקור 2 שיטות ראשונים בגדר מצוות עשה שהזמן גרמא בתקוה שיסייעו לבאר את הביטוי שהמשנה הביאה "זמן גרמא". נעיין בחיוב הנשים במצות הביכורים, מצות ספירת העומר והמצוה למול את הבן הנולד כדי להבין יותר את הגדרת המושג "זמן גרמא". במהלך המאמר ננסה לעמוד על הקשר בין השיטות השונות בהגדרת מצות עשה שהזמן גרמא לבין הטעמים הרוחניים של הפטור.

[1] יש מספר מצות יוצאי דופן שבאופן מובהק חובתם תלויה בזמן ועדיין הנשים לא יפטרו מהם. הגמ' מתייחסת למקרים האלה ומסבירה באופן מפורש את הסיבות השונות שבגינן הנשים לא יפטרו ממצות אלו.

ב. גדר מצוות עשה שהזמן גרמא

בעיון בראשונים בולטות 2 גישות להבנת גדר הפטור. בהגדרת הפטור המובאת ברמב"ם הוא כותב כך:

> וכל מצות עשה שהיא מזמן לזמן ואינה תדירה נשים פטורות.[2]

וכן בפירוש המשנה הוא כותב:

> ומצות עשה שהזמן גרמה היא שחובת עשייתה בזמן מסויים, ושלא באותו הזמן אין חיובה חל.[3]

מדבריו נשמע שכל מצוה שמופיעה "מזמן לזמן", כלומר לא ניתן לעשותה תמיד אלא בזמנים מסוימים תוגדר כמצוות עשה שהזמן גרמא. עולה מהגדרה זו שגם מצות שבאופן טכני לא יהיה ניתן לקיימם בכל עת בגלל תנאים חיצוניים הם יחשבו מצוות עשה "שהזמן גרמא".[4]

לעומת זאת מצאנו ברש"י על המשנה הגדרה שונה למצות עשה שהזמן גרמא, שם הוא כותב בד"ה "שהזמן גרמא: שהזמן גורם לה שתבוא"[5]. ונראה לומר שכוונתו היא שהזמן הוא התנאי שמאפשר למצווה לבוא וללא תנאים חיצוניים – רק הזמן הוא זה שמביא אותה וגורם לה לבוא. יוצא לפי הגדרה זו שרק מצוות שבאופן מהותי הזמן הוא זה שמביא אותן יחשבו כמצוות עשה שהזמן גרמא.

בכדי להבין את ההבדל בין 2 השיטות נציג דוגמא תיאורטית מברכת האילנות. (אמנם הדוגמא מדרבנן אך ההבדל משתקף בה בצורה בהירה).

מצד אחד ניתן לקיים את ברכת האילנות רק בחודש ניסן ובאופן פשוט המצוה תלויה בזמן זה. מצד שני התנאי לברכה הוא שבאופן מציאותי מעשי בחודש ניסן האילנות פורחים.

---

[2] הלכות עבודה זרה, פרק י"ב הלכה ג'.

[3] פירוש המשנה לרמב"ם מסכת קידושין פרק א משנה ז

[4] יש להעיר כי אין זה ודאי שהרמב"ם הגדיר כך. להפך, הרמב"ם לא פטר את הנשים מהרבה מצות שהיה ראוי לפי הגדרה זו לפטור אותם (כגון ביכורים ומצות מחיית עמלק). אלא שלשונו בהלכות עוזרת להבין את השיטה שמבינה שכל מצוה שמופיעה בזמנים מסויימים תוגדר כמצוה שהזמן גרמא.

[5] קידושין כט עמוד א.

מדברי הרמב"ם נראה לומר שנשים יהיו פטורות מברכת האילנות משום שהיא תלויה בחודש ניסן. לעומת זאת, לפי רש"י כיוון שחודש ניסן הוא לא התנאי האמיתי למצוה אלא מציאות הפרחים אין המצוה נחשבת כברכה שהזמן גרמא ונשים יהיו חייבות בה.[6]

דוגמה זו ממחישה את ההבדל שבין זמן המהוה מסגרת מציאותית לקיום מצוה לבין זמן שמהוה תנאי מהותי למצוה.

סיכום האפשרויות:

- מצות עשה שהזמן גרמא הינה מצוה שמופיעה רק בזמנים מסוימים ולא ניתן לקיימם בכל זמן גם אם הסיבה לכך היא מציאותית מעשית (כפי שאפשר להבין ברמב"ם).
- מצות עשה שהזמן גרמא הינה מצוה שקשורה לזמן שבו היא מופיעה והוא התנאי הבלעדי להופעתה ללא תנאי חיצוני אחר (רש"י).

לאחר בירור הגדר העקרוני נעיין כיצד ההבנות השונות משליכות על מציאות הפטור במספר מצות. באמצעות עיון זה נוכל להבין טוב יותר את גדר הפטור. ראשית נתבונן במצות הביכורים.

ג. במצות הביכורים

המשנה במסכת ביכורים כותבת את זמן הבאת הביכורים:

> מעצרת ועד החג מביא וקורא מן החג ועד חנוכה מביא ואינו קורא רבי יהודה בן בתירא אומר מביא וקורא[7].

[6] וכן פסק בילקוט יוסף: "גם הנשים תברכנה ברכת האילנות, שאין ברכה זו נחשבת כמצוה שהזמן גרמא, שחכמים לא קבעו זמן לברכה אלא מפני המציאות שהאילנות פורחים בניסן." (ילקוט יוסף קצוש"ע אורח חיים סימן רכו - דיני ברכת האילנות סעיף ב)
ולעומת זאת הילקוט יוסף מביא בהערותיו שיש גם מי שהבין אחרת:
"רב העיר של אלעד הרה"ג מרדכי מלכא שליט"א, טען דמאחר ויש אומרים דברכת האילנות זמנה רק בניסן, ממילא הוי זמן גרמא. ולכן הורה בעירו שאין לנשים לברך ברכת האילנות." (ילקוט יוסף דינים לאשה ולבת הערות פרק ח - מהלכות פסוקי דזמרה וברכות קריאת שמע אות א).
[7] פרק א משנה ו

המשנה כותבת כי ניתן לקיים את מצות הבאת הביכורים רק מחג השבועות ועד חג החנוכה. יוצא לכאורה מדברי המשנה שמצות הבאת ביכורים מוגבלת היא בזמן, שהרי רק בזמנים מסוימים ניתן לקיימה. לפיכך נראה היה לומר בפשטות שהיא מצוות עשה שהזמן גרמא.

אלא שבספרי מובא הטעם של תיחום זמן הבאת הביכורים דווקא בין שבועות ועד חנוכה[8]:

> יכול אתה מביא כל זמן שאתה קורא תלמוד לומר אשר תביא מארצך, כל זמן שהם מצויים על פני ארצך.

לפי דברי הספרי הסיבה שמצוות הבאת הביכורים מוגבלת בזמן נובעת מכך שהיא תלויה בפירות המצויים בשדה, יוצא שהתנאי להבאת הביכורים נובע מסיבה טכנית שהפירות מצויים בשדה רק באותה תקופה ולא הזמן שבין חג השבועות לחג החנוכה הוא זה שגורם למצווה זו. אם כן, ניתן להבחין במורכבות הקיימת במצוות הבאת הביכורים – מצד אחד המצוה מוגבלת לזמן מסוים, אך מצד שני אין הזמן עצמו יוצר את החיוב, אלא מציאות הפירות בשדה.

כאן ניתן יהיה לראות את הנפקא מינה בין 2 השיטות שהבאנו לעיל בגדר מצוות עשה שהזמן גרמא. לפי ההגדרה המובאת ברמב"ם שכל מצווה שמופיעה "מזמן לזמן" תהיה מצוות עשה שהזמן גרמא נראה שמצוות הביכורים תואמת לגדר זה ותהיה מצוות עשה שהזמן גרמא שנשים פטורות ממנה. לעומת זאת לפי ההגדרה המובאת ברש"י רק מצווה שהזמן הוא התנאי שגורם למצווה שתבוא, את זמן מצוות הביכורים לא הזמן גורם אלא מציאות הפירות בשדה. לכן נראה שאין היא מצוות עשה שהזמן גרמא ונשים יהיו חייבות בהבאת הביכורים לדעת רש"י.

אכן מצאנו מחלוקת ראשונים בחיוב הנשים במצוות הבאת הביכורים. ספר החינוך בהביאו מצווה זו פוטר את הנשים מהבאת הביכורים:

> ונוהגת בזמן הבית בזכרים ובפירות ארץ ישראל וסוריא ועבר הירדן, אבל לא בפירות חוצה לארץ. ועובר עליה ביטל עשה.[9]

ובמנחת החינוך[10] כתב שמסתבר שטעם הפטור הוא משום שמחבר ספר החינוך סובר שמצוות הבאת הביכורים היא מצוות עשה שהזמן גרמא.[11]

[8] ספרי דברים פרשת כי תבוא
[9] ספר החינוך פרשת אם כסף מצוה צא. מצות הבאת ביכורים

לעומת דברי החינוך, מצאנו ברמב"ן על הגמ' במסכת קידושין שמפרטת את המצות שנכללות בגדר מצות עשה שהזמן גרמא ושאינן. הרמב"ן מנה את מצות הבאת הביכורים ברשימת מצות עשה שאין הזמן גרמא ומחייב את הנשים במצווה זו.[12]

> והוי יודע דהאי תנא הכי תני איזוהי מצות עשה שהזמן גרמא כגון סוכה ואיזוהי מצות עשה שלא הזמן גרמא כגון מזוזה, ותנא ושייר, במצות עשה שהזמן גרמא שייר תפילין דכתיב בהדיא דפטורות וא"נ סבר אין הזמן גרמא שייר ראיה, ובמצות עשה שאין הזמן גרמא שייר טובא מורא וכבוד בכורים וחלה כסוי הדם ראשית הגז מתנות ספירת העומר פריקה טעינה פדיון פטר חמור ורוב המצוות כן.

צ"ע מדוע הרמב"ם לא פטר את הנשים ממצות הביכורים.

הטורי אבן מסביר מדוע יש להגדיר את מצוות הבאת הביכורים כמצוות עשה שאין הזמן גרמא:

> כדתני' בספרי ומייתי לה בפ"ב דפסחים (דף ל"ו) מקרא דכתיב אשר תביא מארצך כל זמן שמצויין על פני ארצך שלא כלו לחיה מן השדה. ואמאי אשה ועבד מביאין הא ה"ל מ"ע שהז"ג. אלא מאי איית לך למימר דלא מיקרי מ"ע שהז"ג אלא מצוה שאינו נוהג בכל זמן מצד עצמו כמצו' שיש ימים מיוחדים למצותן. א"נ שאינו נוהג בלילות אלא בימים לחוד מגזה"כ. אבל הא דמן חנוכה ואילך אינה זמן הבאה אינו מצד עצמן של הימים שגורמין שאינן בני הבאה. אלא דבר אחר גורם להם שאין מצויין על פני השדה ולא פוטרן הכתוב מן הבאה מצד עצמן של הימים אלא מפני דבר אחר. ואלו הי' מצויין עוד על פני השדה הי' הימים בני הבאה.[13]

הטורי אבן מסביר שזמן הבאת הביכורים איננו נקבע על פי הזמן המיוחד לו אלא על פי הזמן שבו הפירות מצויים בשדה כדברי הספרי "כל זמן שמצויים על פני ארצך". לפי זה הסיבה שלפיה מביאים ביכורים רק עד חנוכה היא סיבה חיצונית ואיננה נובעת מקשר עצמי של המצווה לזמן, לכן היא לא תחשב כמצוות עשה שהזמן גרמא.

---

[10] שם, אות א'. "ואפשר שזה דעת הרהמ"ח דפוטר נשים מביכורים מחמת מעשהז"ג אף שהוא לא כתב כן"

[11] צ"ע איך הדבר מסתדר עם משנה מפורשת במסכת ביכורים (א',ה') שכותבת שנשים מביאות ואינן קוראות. האחרונים מביאים שכוונת ספר החינוך היא שהן פטורות מדאורייתא והמשנה מחייבת מדרבנן – עדיין צ"ע למה מדרבנן חייבו אותם – הרי פטור דזמן גרמא קיים גם בדרבנן.

[12] חדושי הרמב"ן מסכת קידושין דף לג עמוד ב

[13] טורי אבן מסכת מגילה דף כ עמוד ב ד"ה וכי תימא.

לפי הטורי אבן דברי הרמב"ן מובנים – מכיוון שהתנאי למצות הבאת הביכורים הוא מציאות הפירות בשדה והזמן איננו התנאי למצוה היא איננה נחשבת מצוות עשה שהזמן גרמא. הדבר גם תואם את שיטת רש"י, במצות הביכורים לא הזמן גורם שתבוא את פירות השדה גורמים לה שתבוא.

לסיכום, מצאנו מחלוקת בין ספר החינוך לרמב"ן בפטור נשים ממצות עשה דהבאת ביכורים כאשר החינוך פוטר נשים ממצוה זו והרמב"ן מחייבן. נראה להגיד ששיטת החינוך סוברת שמצות עשה שהזמן גרמא היא כל מצוות עשה שהזמן תוחם ומגביל אותה גם אם הסיבה לכך היא מעשית טכנית כגון שאין פירות מצויים בשדה בכדי להביאן. בניגוד לכך שיטת הרמב"ן סוברת שרק מצוה שבאופן מהותי מושפעת מהזמן תוגדר מצוות עשה שהזמן גרמא. מכיוון שמצות הביכורים מושפעת מגורם חיצוני טכני הרמב"ן לא הגדיר אותה כמצות עשה שהזמן גרמא.

מצאנו מחלוקת דומה בין הראשונים לגבי ספירת העומר.

ד. מצוות ספירת העומר.

התורה מצוה לספור שבעה שבועות מיום הקרבת העומר:

> וּסְפַרְתֶּם לָכֶם֙ מִמָּחֳרַ֣ת הַשַּׁבָּ֔ת מִיּ֥וֹם֙ הֲבִיאֲכֶ֔ם אֶת־עֹ֖מֶר הַתְּנוּפָ֑ה שֶׁ֣בַע שַׁבָּתֹ֔ות תְּמִימֹ֖ת תִּהְיֶֽינָה[14].

מצווה זו קשורה לכאורה באופן מובהק למסגרת זמן מוגדרת. התורה אמרה במפורש את הזמן שבו יש לקיים את המצווה. מצאנו בחינוך והרמב"ם שפטרו את הנשים ממצווה זו.

ספר החינוך (פרשת אמור מצוה שו) כותב כך:

> ונוהגת מצות ספירת העומר מדאורייתא בכל מקום בזכרים, בזמן הבית שיש שם עומר, ומדרבנן בכל מקום ואפילו היום שאין עומר קרב בעוונותינו. ועובר על זה ולא ספר ימים אלו בזמן הבית ביטל עשה.

[14] ויקרא פרק כג פסוק טו (פרשת אמור)

וכן הרמב"ם (הלכות תמידין ומוספין פרק ז הלכה כד) כותב:

> מצוה זו על כל איש מישראל ובכל מקום ובכל זמן, ונשים ועבדים פטורין ממנה.[15]

שיטתם מתאימה להגדרת מצות עשה שהזמן גרמא לפי הרמב"ם "וכל מצות עשה שהיא מזמן לזמן ואינה תדירה נשים פטורות", שכן אין לספור את ספירת העומר אלא בזמן מסויים ולכן היא תיכלל בגדר הפטור.

לעומת זאת, הרמב"ן המובא לעיל מנה את מצות ספירת העומר בקבוצת המצות המשתייכות למצות עשה שאין הזמן גרמא[16].

דנו המפרשים מדוע הרמב"ן סובר שמצוה זו אין הזמן גרמא? התורה ציותה בצורה מפורשת שתהיה בזמן זה, הרי שמצווה זו תלויה בזמן.

ישנה תשובה שמובאת בשם המהר"ם חלוואה המסבירה את דעת הרמב"ן[17]:

> והרמב"ן ז"ל כתב דספירת העומר נשים חייבות בו, וכן עיקר, דלא ממעטינן אלא שהזמן גרמא, וספירת העומר אין גורם לו הזמן, אלא המעשה דהיינו הקרבת העומר. ואע"פ שהעומר תלוי בזמן מ"מ המספר אינו תלוי אלא במעשה ההקרבה ולא הזמן גרמא. הא למה זה דומה, לנשים חייבות בברכת המזון, והרי שבת שהזמן גורם לאכילתו, דאסור להתענות, וכיון שהאכילה יש לה זמן הברכה עליה תיחשב תלויה בזמן, ונמצאת אם כן בהמ"ז תלויה בזמן, ואמאי נשים חייבות.

דברי המהר"ם חלוואה מחדדים לנו את הבנת גדר מצוות עשה שהזמן גרמא בשיטת הרמב"ן. גם מצוה שלפי התורה היא צריכה להיות בזמן מסויים לא תחשב מצות עשה שהזמן גרמא אם זמנה תלוי בדבר אחר. כך ספירת העומר אמנם כתובה בתורה אך זמנה תלוי במעשה הקרבת העומר ולכן איננה נחשבת מצות עשה שהזמן גרמא.

הדברי יחזקאל[18] כותב בדומה לדבריו אך לא מייחס את מצות ספירת העומר למעשה הקרבת העומר אלא לזמן אחר. כלומר, מצות ספירת העומר אין הזמן גורם לה משום שהיא הולכת אחר זמנו של העומר ואין התורה רצתה שהיא תהיה בזמן מסויים מצד עצמה[19].

[15] הכסף משנה כותב על אתר שטעם הפטור הוא משום מצוות עשה שהזמן גרמא.
[16] קידושין, ל"ג עמוד ב.
[17] מובא בבסוף ספר שיטת קדמונים על מסכת ב"ק.

> ולפי מה שכתבתי יש לומר דסבירא ליה להרמב"ן דהא דמונין מיום ט"ז בניסן אינו מצד עצם הזמן שהוא המחייב במצוה דספירת העומר כמו ט"ו בניסן דמחייב במצה, אלא משום דכתיב בקרא "וספרתם לכם ממחרת השבת מיום הביאכם את עומר וגו'" ואלו היה זמן הבאת העומר ביום אחר גם כן היו מחייבינן בספירה נמצא דמה שספירת העומר יש לה זמן קבוע אינו אלא מצד ההכרח ולא מצד זמנו בעצמותו ובכה"ג לא חשיב זמ"ג.

על פי דברים אלו נראה להגיד בדעת הרמב"ן שרק מצות שהתורה אמרה באופן ישיר שיהיו בזמן מסוים יכללו בגדר זמן גרמא. מכיוון שזמן ספירת העומר איננו עומד בפני עצמו אלא כפוף לזמנו של קרבן העומר אין זה נחשב שהזמן של ספירת העומר הוא זה שגרם והביא את המצווה אלא זמן אחר של הקרבת העומר.

כללו של דבר בשיטת הרמב"ן הוא שרק מצווה שהזמן המיוחס אליה הוא זה שגורם ומביא אותה כחגים שבהם הזמן לבדו גורם את המצווה ולא תנאים אחרים תחשב מצוות עשה שהזמן גרמא. מהדברי יחזקאל מתחדד שאפילו אם התורה ציוותה שהמצוה תהיה בזמן מסוים אך הזמן נובע מגורם אחר ואפילו גורם שתלוי בזמן כגון זמן הקרבת העומר, אין זו מצוות עשה שהזמן גרמא.

לסיכום הדברים, בדומה למחלוקת סביב מצות הביכורים מצאנו מחלוקת בעניין חיוב הנשים במצות ספירת העומר. לשיטת הרמב"ם וספר החינוך מצות ספירת העומר הינה מצות עשה שהזמן גרמא משום שמופיעה רק בזמנים מסוימים. לעומתם עומדת שיטת הרמב"ן שמצות ספירת העומר נחשבת מצות עשה שאין הזמן גרמא. בטעמו של הרמב"ן הציעו המהר"ם חלוואה והדברי יחזקאל כי משום שמצוות ספירת העומר איננה עומדת בפני עצמה אלא תלויה בקרבן העומר אין היא מצות עשה שהזמן גרמא אלא דברים אחרים גורמים אותה.

לעומת מצוות הביכורים וספירת העומר שבהן ראינו את השיטות עומדות כמסודרות בפטור האם מהחובה למול את בנה מצאנו הבדל מסוים שצריך להבין אותו.

[18]. רבי יחזקאל ב"ר צבי הירש הלוי ברשטין (ברנשטיין) נולד בפולין בשנת תרמ"ט (1889). למד בישיבת 'כנסת ישראל' בסלובודקה, ובהמשך מונה ע"י הסבא מסלובודקה לראש הישיבה הקטנה שליד ישיבת סלובודקה, ישיבת 'אור ישראל'. ככל הנראה לא ראה את דברי המהר"ם לעיל שהתגלו בשנים האחרונות...

[19] דברי יחזקאל סימן מה.

ה. חובת האם במילת בנה

כאשר הגמ' במסכת קידושין מתייחסת לחיוב האב למול את בנו היא שואלת מניין יודעים שהאם איננה חייבת בכך – "איהי מנלן דלא מיחייבא? דכתיב: כאשר צוה אותו אלהים, אותו - ולא אותה". לפי הגמ' הסיבה לפטור האישה הוא משום שכתוב בפסוק בלשון זכר "צוה **אותו**", התורה לא מצווה בלשון שכוללת גם את האישה במצוה זו.

הראשונים על אתר דנים בשאלה מדוע צריך פסוק כדי ללמוד שהאישה לא חייבת במצווה זו? הרי מצות המילה מופיעה רק ביום השמיני ללידת הולד וממילא האישה תהיה פטורה ככל מצוות עשה שהזמן גרמא?

מצאנו בתוספות ד"ה "אותו ולא אותה" תשובה לשאלה זו:

> ואי תימא למה לי קרא? תיפוק ליה דמצות עשה שהזמן גרמא הוא שנימול בשמיני ללידתו ונשים פטורות וי"ל כיון דמיום השמיני והלאה אין לה הפסק לאו זמן גרמא הוא וא"ת אכתי מ"ע שהזמן גרמא הוא דאין מלין אלא ביום כדאיתא בפרק הערל (יבמות דף עב.) ויש לומר דאתיא כמאן דאמר התם דמילה שלא בזמנה נוהגת בין ביום בין בלילה.

לפי התוס' אמנם מצד זה שחיוב המילה חל ביום השמיני ללידה המצוה היתה אמורה להיות מצות עשה שהזמן גרמא אלא שבהגיע חיוב מצות המילה מהיום השמיני היא מתמשכת באופן תמידי עד שהמצוה תעשה בפועל ולכן היא לא נחשבת מצות עשה שהזמן גרמא. לדוגמא, אדם שלא מל כל חייו, החיוב יחול עליו באופן תמידי ולכן אין זו מצות עשה שהזמן גרמא.

התוספות מוסיפים להקשות שעדיין לדעת מי שסובר שמצות המילה יכולה רק להתקיים ביום היא תוגדר בכל זאת כמצות עשה שהזמן גרמא. על שאלה זו אין לתוספות תשובה והם נדחקים להגיד שבאמת הגמ' דיברה רק לפי השיטה שניתן למול גם בלילה ולכן אין הזמן גרמא וצריך לימוד מפסוק.

אפשר להגיד לפי דברי תוס' שההגדרה שלהם מצות עשה שהזמן גרמא דומה לזו של החינוך שרואה את כל המצוות שמופיעות "מזמן לזמן" כמצוות שהזמן גרמא. אם מצוות המילה לא הייתה מתמשכת מרגע חלות החיוב התוספות היו מגדירים אותה כמצוות עשה שהזמן גרמא. וכן לפי התוספות לפי מי שניתן לקיים את המצווה רק ביום אכן היא תהיה מצוות עשה שהזמן גרמא מפני שחיובה "מזמן לזמן".

לעומת זאת לפי מה שראינו בשיטת הרמב"ן היינו מצפים שהרמב"ן כלל לא יכנס לשאלה שבה נסתפקו בעלי התוספות. הרי מצות המילה הולכת אחר מעשה הלידה, וגם אם המצווה היא למול ביום עדיין מצוה זו הולכת אחר מעשה הלידה כפי שספירת העומר הולכת אחר מעשה העומר ואינה בגדר זמן גרמא. לכאורה נראה שהתורה לא רצתה באופן מהותי שהמילה תהיה בזמן מסוים במעגל השנה.

לאור זאת דברי הרמב"ן בחדושיו על אתר (מסכת קידושין דף כט עמוד א) מפתיעים:

> אותו ולא אותה. איכא דמפרשי כי איצטריך קרא למאן דאמר מילה שלא בזמנה בין ביום בין בלילה, דאלו למאן דאמר אינה אלא ביום למה לי קרא מצות עשה שהזמן גרמא היא ונשים פטורות, ואיכא לפרושי איצטריך סלקא דעתך אמינא כי פטירי נשים ממצות עשה שהזמן גרמא הני מילי במצות בגופייהו כגון תפילין דמהתם גמרינן אבל מצות מילה דלאחריני ואיהי לא שייכא בה אימר תחייב מידי דהוה אבית דין שחייבין למול קמ"ל.

מדברי הרמב"ן עולה שבאמת לפי מי שסובר שניתן למול רק ביום ברית המילה היא מצות עשה שהזמן גרמא. הסיבה שהגמ' הביאה פסוק היא רק כדי שלא נטעה לחשוב שמכיוון שמצוות המילה היא לא על גוף האישה אלא על גוף בנה היא כן תתחייב למרות שמדובר במצוות עשה שהזמן גרמא, הפסוק בא להוציא ממחשבה זו. אך סוף סוף ברית מילה היא כן מצות עשה שהזמן גרמא.

איך אם כן דברי הרמב"ן כאן מסתדרים עם מה שהסברנו בשיטתו במצוות הביכורים וספירת העומר? הרי במצות הביכורים ראינו שרק מצות שמופיעות בזמנים מסוימים באופן מהותי כימים טובים יוגדרו כמצות עשה שהזמן גרמא. וכן במצוות ספירת העומר ראינו שעל אף שהתורה הראתה שהיא רוצה במצות הספירה בזמן מסוים היא לא נחשבת שהזמן גרמא משום שהיא הולכת אחר מעשה העומר. לעומת זאת מצות המילה הולכת אחר מעשה הלידה, מדוע הרמב"ן הגדיר אותה כמצוות עשה שהזמן גרמא?

ראשית, יש לדייק בכך שבעלי התוספות התייחסו ל2 שאלות – א. מדוע המצוה למול ביום השמיני ללידה איננה נחשבת כמצוות עשה שהזמן גרמא. ב. מה יאמר מי שסובר שמצות המילה היא ביום, לפיו ודאי מדובר במצוות עשה שהזמן גרמא.

לעומתם הרמב"ן כלל לא התייחס לשאלה הראשונה, פשוט דילג עליה והסביר שלפי מי שסובר שמצוות המילה ביום אכן מדובר במצוות עשה שהזמן גרמא אלא שצריך את הפסוק כדי למנוע בלבול. נראה שהרמב"ן בכוונה לא התייחס לשאלה הראשונה של התוס' כי היא

כלל לא קשה לו – לפי מי שסובר שמילה יכולה להיות גם בלילה בודאי שמצות המילה היא מצות עשה שלא הזמן גרמא שהרי היא הולכת אחר מעשה הלידה.

ובכל זאת יש להסתפק לדעת הרמב"ן, מדוע לדעת מי שסובר שמילה מתבצעת רק ביום המצוה נחשבת שהזמן גרמא? הרי נראה שבכל זאת המצוה נמשכת אחר מעשה הלידה ובנוסף הזמן הוא רק מגביל את המצוה ואיננו כימים טובים שבהם רואים שהתורה רצתה באופן מהותי שיהיו בזמנם?

בכדי להבין זאת יש לדייק בסוגי המצות שהגמ' מנתה שנכללות כמצות עשה שהזמן גרמא.

אלו דברי הגמרא (קידושין דף לג עמוד ב – לד עמוד א):

> ת"ר: איזוהי מצות עשה שהזמן גרמא? סוכה, ולולב, שופר, וציצית, ותפילין;
> ואיזוהי מצות עשה שלא הזמן גרמא? מזוזה, מעקה, אבידה, ושילוח הקן.

הדוגמאות למצות עשה שהזמן גרמא המובאות כאן הן: סוכה, לולב, שופר, ציצית ותפילין. כאשר מעיינים במצוות אלו ניתן להבחין שהברייתא הניחה לפניינו מצות בעלי אופי שונה שניתן לחלקם ל2 קבוצות.

א. סוכה, לולב ושופר. – מצוות שהתורה קבעה להם זמן מיוחד במעגל השנה.

ב. ציצית ותפילין. – מצוות יום יומיות שהתורה הגבילה את זמן קיומם ליום.

אולי ניתן לומר לפי הרמב"ן שיהיה הבדל בהגדרת פטור שהזמן גרמא בין מצות הקבועות על הציר השנתי לבין מצות יום יומיות[20]. במצות שמסודרות בציר מעגל השנה נחשיב רק מצות שקשורות לזמן החיוב שלהם באופן מהותי וכן מצות שהתורה ציוותה בציר היום יומי שיקיימו אותן רק ביום גם הן יחשבו מצוות עשה שהזמן גרמא. תפילין וציצית נחשבות כמצות עשה שהזמן גרמא משום שהתורה באופן מהותי רצתה שהם יתקיימו דווקא ביום בכל יום מימות השבוע ולא בלילה וכן מצוות ברית המילה נחשבת מצוות עשה שהזמן גרמא מכיוון שהתורה רצתה שזמן חיובה יהיה ביום כדברי הכתוב "ביום השמיני ימול בשר עורלתו".[21] חילוק זה מתבקש משום שבשונה ממצוות שהתורה לא קבעה להם זמן מסוים אך

[20] כפי שראינו בטורי אבן שהובא לעיל בעיון במצות ספירת העומר.

ניתן לקיימם רק בזמנים מסוימים משום סיבות חיצוניות, במצוות יום יומיות שהתורה אמרה שיהיו רק בזמנים מסויימים הזמן הוא עדיין התנאי למצוה ולא סיבה מעשית חיצונית.[22]

לסיכום, ראינו שלשיטת בעלי התוס' בעניין פטור האם מלמול את בנה יוצא שהגדרת מצוות עשה שהזמן גרמא היא מצוות עשה שמופיעה בזמנים מסויימים ואיננה תמידית, הדבר דומה למה שראינו בספר החינוך ואולי גם ברמב"ם. הסתפקנו מדוע הרמב"ן רואה את החיוב למול ביום כסימן לכך שמצות המילה הינה מצות עשה שהזמן גרמא אם היא הולכת אחר מעשה המילה. ניתן להציע שבמצוות יומיומיות כתפילין, ציצית וכן במילה ציווי התורה שהמצוה תתקיים דווקא ביום (או בזמן אחר ספציפי מימות השבוע) הוא זה שמראה שבאופן מהותי המצוה שייכת לזמן זה ולכן תוגדר כמצוות עשה שהזמן גרמא.

ו. טעם פטור מצוות עשה שהזמן גרמא

מצאנו 2 טעמים מרכזיים לפטור מצות עשה שהזמן גרמא.

האבודרהם מתייחס לטעם הפטור וכותב כך:

> והטעם שנפטרו הנשים מהמצות עשה שהזמן גרמא לפי שהאשה משועבדת לבעלה לעשות צרכיו. ואם היתה מחויבת במצות עשה שהזמן גרמא אפשר שבשעת עשיית המצוה יצוה אותה הבעל לעשות מצותו ואם תעשה מצות הבורא ותניח מצותו אוי לה מבעלה ואם תעשה מצותו ותניח מצות הבורא אוי לה מיוצרה לפיכך פטרה הבורא ממצותיו כדי להיות לה שלום עם בעלה. וגדולה מזו מצאנו שהשם הגדול הנכתב בקדושה ובטהרה נמחה על המים כדי להטיל שלום בין איש לאשתו (שבת קטז, א)[23].

לפי האבודרהם, מכיוון שהאישה היא יותר דומיננטית בבית ורוב האחריות מטלות עליה, אם היא תאלץ לקיים מצות שמופיעות מזמן לזמן באופן היא לא תצליח לבצע את תפקידה והדבר יפגע בשלום הבית.

[22] הדבר מסביר סתירה מסויימת שמצאנו ברש"י, בד"ה "ותפילין" הוא מגדיר את מצות עשה שהזמן גרמא "דאיכא שעתא דלא מיחייב בה זמן גרמא הוא", לעומת זאת לגבי מצות אכילת מצה הוא כותב שהיה צריך להיות פטור משום מצות עשה שהזמן גרמא משום "שהזמן גרם לה בט"ו". רואים שכבר רש"י הבדיל בין גדר זמן גרמא למצוות יום יומיות כתפילין לבין מצוות כמועדים כפסח...

[23] ספר אבודרהם ברכת המצות ומשפטיהם.

עולה מדברי האבודרהם שהפטור הוא טכני – מכיוון שבצורה טכנית קשה גם לנהל את תפקידי הבית וגם לקיים מצוות נוספות המתחדשות ומופיעות מזמן לזמן יש לנשים פטור מכך.

ניתן לומר שטעם זה מתאים לאותה קבוצת ראשונים כחינוך והתוס' שהחשיבה גם מצות שמסיבה מציאותית מעשית אין לקיימם בכל עת. כך לדוגמא מצות הביכורים תחשב מצות עשה שהזמן גרמא משום שבין חג השבועות לחג החנוכה היא תתקשה לנהל את המוטל עליה כדבעי כשיש עיסוק נוסף שמצטרף לעבודות הבית שהיא מנהלת.

ישנו טעם אחר שניתן לתת לפטור.

זמן במהותו מבשר על תהליך מסוים. מצד הקב"ה אין צורך בזמן, הזמן הוא רק מצדנו. כפי שהמהר"ל כותב (תפארת ישראל):

> אמנם מה שהיה השם יתברך פועל העולם בזמן, הוא מצד המקבל. כי איך אפשר שתקבל האדמה הבריאה שלה בעצמה, והוצאתה הצמחים כאחד. וסדר הבריאה כך הוא, שהארץ תוציא צמחים. וכן כל הדברים. ולכך היה צריך המשך זמן אל בריאת העולם[24].

לפי זה ניתן להגיד שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא מכיוון שבאופן מהותי הם כבר נמצאות באותה נקודה עליונה שאליה התורה מצווה את הגברים לפעול ולהגיע.

בספרים הפנימיים כתוב על כך שפטור האישה ממצוות עשה שהזמן גרמא איננו טכני אלא הוא נובע מכך שהאישה באופן מהותי בריאה שונה מהאיש וההשתלשלות שלה לעולם איננה דורשת ממנה את התהליך שהגבר צריך לעבור בכדי להשתלם.

וכן מביא בעל התניא:

> ולהבין זה בביאור יותר הנה ידוע דהמלכות הוא בחינת מקור הזמן כמו שכתוב "מלך מלך וימלוך" [...] וכמו שכתוב בעץ חיים בפי' המשנה מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורות כו' שהענין הוא דהזמן גרמא בבחינת המלכות שנקרא נוקבא

[24] בתפארת ישראל פרק מ'.

> דזעיר אנפין דשם נשים פטורות מפני שבחינת מקור הזמן בנוקבא דוקא כנ"ל ועל כן מצוות עשה שהזמן גרמא דוקא נשים פטורות[25].

הרש"ר הירש בפירושו לתורה כותב דברים דומים בצורה מפושטת יותר:

> ואף - על - פי שהן פטורות מראייה ומחגיגה, הרי הן חייבות להשתתף בעליית רגלים - על - ידי שלמי שמחה (ראה תוספות קידושין לד ע"ב ד"ה אשה) ועל - ידי הקהל אחת לשמיטה; נמצא, שפטור הנשים משאר מצוות עשה שהזמן גרמא איננו יכול להיות תלוי בפחיתותן; כאילו התורה סבורה, שאין הן ראויות לקיים אותן מצוות. אלא נראה לנו, שקרוב מאד לומר כך: התורה לא חייבה את הנשים במצוות אלה, מפני שאין הן זקוקות להן[26].

הרש"ר מסביר שהנשים כבר נמצאות במדרגה כזו שאין הן זקוקות לאותן מצות שהזמן גרמא בכדי להשתלם ולכן התורה פטרה אותן מהן.

גישה זו רואה בפטור הנשים כזה שמגלה על כך שבמהות האישה שונה מהאיש ועל כן איננה זקוקה למצוות עשה שהזמן גרמא וכן מובא בספרים הפנימיים שסיבת הפטור של האישה איננה משום סיבה חיצונית אלא הפטור נובע מהמהות השונה של האיש והאישה, תהליך השתלשלותם ובריאתם[27].

לפי טעם זה הפטור של הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמא הינו פטור מהותי – במהות הנשים לא זקוקות למצוות אלו ולכן הן אינן מצוות בהן.

נראה שטעם זה יכול להתאים לשיטה שהסברנו ברש"י וברמב"ן. רק מצות שהתורה אמרה שהן קשורות לזמן באופן מהותי כמועדים או זמנים ספציפיים כתפילין וברית מילה שהתורה ציותה שיעשו דוקא ביום הן יוגדרו כמצוות עשה שהזמן גרמא שמהן נשים פטורות.

[25] בעל התניא - מאמרי אדמו"ר הזקן תקס"ו ח"א
[26] רש"ר הירש ויקרא פרק כג פסוק מג (פרשת אמור)
[27] עיין בספר קהילת יעקב לרבי צבי הירש יאליש, ערך מצ שמביא 2 הסברים ע"פ האר"י.

ז. שייכות הנשים במצות עשה שהזמן גרמא – הבדל בין התלמודים.

מצאנו הבדל בין התלמוד הבבלי לתלמוד הירושלמי.[28] ב2 התלמודים הובאה הברייתא לפיה מיכל הניחה תפילין ואשת יונה עלתה לרגל וחכמים לא מחו בהם.

מדוע לא מחו בהם? הרי אם הן אינן חייבות יש איסור בל תוסיף לקיים מצווה שלא נצטוו בה.

התלמוד הבבלי עונה על כך: "ודילמא סבר לה כרבי יוסי, דאמר: נשים סומכות רשות".

כלומר: נשים אמנם פטורות מתפילין ומעלייה לרגל אך גם במצות שיש בהן פטור יש לנשים אפשרות לקיים אותן ואין מדובר בבל תוסיף.[29]

לעומת זאת בירושלמי עונים תשובה אחרת:

> רבי חזקיה בשם רבי אבהו אשתו של יונה היא שבה מיכל בת שאול מיחו בה חכמים"[30]. הירושלמי מביא את דעת רבי אבהו שאכן חכמים מחו במיכל ואשת יונה. לפי דעה זו אין לנשים כלל שייכות במצוות אלו ונראה להקיש מכך לכלל מצוות עשה שהזמן גרמא[31].

אולי ניתן לדייק מלשון הירושלמי בצורת הבאת הלימוד לפטור מצוות עשה שהזמן גרמא:

> נשים מניין אולמדתם אותם את בניכם ולא בנותיכם החייב בתורה חייב בתפילין נשים **שאין חייבות** בתורה אין חייבות בתפילין.

בדרך כלל כשאדם מחוייב במשהו אך מסיבה כלשהי מאפשרים לו לצאת מהחיוב, הדבר נקרא "פטור" – על אף שלכאורה היה אמור להתחייב הוא נפטר מכך. לעומת זאת כשאדם לא

[28] בתוכנית הלימודים שקבע הרא"ה למרכז הרב הוא לא הסתפק בלימוד הסוגיה בתלמוד הבבלי עם הראשונים והאחרונים אלא הכניס את לימוד התלמוד הירושלמי כחלק מלימודה השלם של כל סוגיה שעוסקים בה בישיבה.
וכן באגרת צו כותב הרא"ה בחשיבות העיסוק ב2 התלמודים גם יחד וביחס ביניהם:
"אנחנו יכולים להמשיך טל אורות של אויר ארץ חמדה באופן כ"כ נוזל ושופע, באופן כ"כ מעדן ומקדש כל רוח ונפש וכל קרב וכליות, עד שילך עמנו אור הבבלי להתאחד עם התלמוד הירושלמי ויחדיו יאירו באור שבעתים. ואל זה אנחנו צריכים לשאוף."

[29] תלמוד בבלי מסכת עירובין דף צו עמוד א

[30] ירושלמי מסכת עירובין פרק י הלכה א

[31] עיין מראה הפנים ברכות ירושלמי פרק ב' הלכה ג'.

התחייב הוא אין החיוב חל מעיקרא. התלמוד הירושלמי מגדיר את הפטור של הנשים ממצוות עשה שהזמן גרמא כ"אין חייבות" – כלומר, הן כלל לא נכללות בחיוב ולכן מובן למה התלמוד הירושלמי כותב שחכמים כן מחו במיכל ובאשת יונה, משום שהן כלל לא נמצאות בחיוב זה.[32]

יוצא שלפי התלמוד הבבלי אמנם הנשים פטורות אך יש ביכולתן לקיים את המצווה ולעומת זאת לפי התלמוד הירושלמי הן אינן שייכות כלל למצוות עשה שהזמן גרמא ולכן חכמים מחו בהן שלא יקיימו אותן.[33]

יתכן להגיד ששורש המחלוקת בין התלמודים גם הוא נעוץ בטעמים השונים לפטור מצוות עשה שהזמן גרמא.

לפי הטעם המובא בשם האבודרהם אמנם באופן טכני נשים יתקשו לקיים גם את רצון בעליהם וגם את רצון ה' שמופיע מזמן לזמן אך באופן מהותי אולי כן הן קשורות במצות אלו אלא שנפטרו בכדי שיהיה שלום בית. לכן לפי התלמוד הבבלי לא מחו חכמים באשת יונה ובמיכל, שאמנם הן פטורות אך אם מתאפשר להם גם לקיים מצות עשה שהזמן גרמא אין מניעה בכך.

בשונה מכך, לפי הטעם השני שהבאנו באופן מהותי האישה במקום עליון כזה שניתן להגיד עליה שהיא לא זקוקה לאותן מצוות. מתוך הבנה זו נראה לומר שבאופן מהותי היא לא קשורה למצות עשה שהזמן גרמא, לכן היא פטורה מהן. כך מובנת דעת הירושלמי שחכמים מחו במיכל ובאשת יונה. הרי באופן מהותי לא שייך שיקיימו מצוות אלה, הן במקום עליון יותר. אפשר שהירושלמי רואה בקיום מצוות אלו על ידי נשים מעשה שאינו תואם את מקומן הרוחני הייחודי, ולכן מובאת בו הדעה שחכמים מחו בהן.

ח. סיכום

ראינו 2 אפשרויות להגדרת מצוות עשה שהזמן גרמא.

האחת, כל מצוה שיש לה תנאים שמאפשרים לה להתקיים רק בזמנים מסוימים תחשב מצות עשה שהזמן גרמא.

[32] דיוק זה איננו מוכרח משום שלא נכתב באופן מובהק...
[33] כך נראה מפשט הגמ' אע"פ שניתן גם להגיד אחרת, עיין אמרי במערבא.

השניה, רק מצוה שהתנאי שמאפשר לה להתקיים הוא הזמן בעצמו תחשב מצוות עשה שהזמן גרמא.

לאחר שראינו זאת במצות הבאת הביכורים ספירת העומר וחובת האם למול את בנה ראינו קשר בין הטעמים הרוחניים ל2 גישות אלו. לפי גישת האבודרהם הנשים פטורות משום שמבחינה טכנית מעשית הן לא יכולות לעשות את רצון בעליהן ואת המצוות המתחדשות מעת לעת באותו הזמן ולכן שלום הבית עלול להפגע מכך. יתכן כי גישה זו חופפת להבנה הראשונה בגדר "שהזמן גרמא". הפטור נועד טכנית לתת לאישה יותר זמן למטלות הבית ובכך לשמור על שלום הבית. מכיוון שכך, גם מצוה שמבחינה טכנית לא ניתן לקיימה בזמן אחר כגון מצוות הביכורים שזקוקה לכך שפירות יהיו בשדה תוגדר כמצוות עשה שהזמן גרמא כדי לתת לאישה יותר זמן.

לעומת זאת, לפי הטעם שמובאת בספרים הקדושים וברש"ר הירש האישה באופן מהותי איננה זקוקה\שייכת למצוות שתלויות בזמן. נראה שטעם זה מתאים לגישה השניה, האישה פטורה רק ממצוות שבאופן מהותי קשורות לזמן ורק להן היא איננה זקוקה.

יתכן והדבר קשור גם למחלוקת האם האישה יכולה לקיים את המצות על אף שהיא פטורה מהן. אם הפטור הוא טכני ממילא כל עוד בצורה טכנית כן מתאפשר שתקיים המצווה אין כל מניעה בכך, להפך הדבר מבורך, אך אם הפטור הוא מהותי – אין סיבה שהאישה תקיים מצווה שאין היא זקוקה לה, אולי אף יש בכך זילות. וכן מצאנו שבתלמוד הבבלי חכמים לא מחו במיכל שהניחה תפילין ובאשת יונה שעלתה לרגל וסברו שיש לאישה שייכות בכך לעומת התלמוד הירושלמי שמביא דעה שחכמים מיחו בהן כנראה משום שסברו שאין להן שייכות בכך.